

ŞEHİRLEŞME POLİTİKAMIZ VE DOĞU ANADOLU BÖLGESİ (*)

Doç. Dr. Ruşen KELEŞ

I — TANIMLAR VE KAPSAM :

Şehirleşme politikası yönünden Doğu Anadolu Bölgesinin ele alınacağı bu yazıya başlarken, şehir, şehirleşme ve Doğu Anadolu gibi burada sık sık başvurulacak kavramların tanımlanmasına ihtiyaç vardır. Şehir tanımlarının çeşitliliğine rağmen, literatürde, son yıllarda, 10.000 nüfusun şehir ve köy ayırımında ölçü olarak alınması yönündeki bir eğilimin kuvvet kazandığı görülmektedir. Bu nedenle, bu yazıda, şehir denilince, 10.000'den fazla nüfuslu yerleşmeler anlaşılacaktır. Şehirleşme kavramı ise, şehir sayılan yerlerin sayısı kadar, bu yerlerde yaşayan nüfusun genel nüfus içindeki oranının belli bir süre içindeki artışını anlatan bir nüfus birikimi süreci olarak tanımlanmaktadır. Böyle bir tanımın, ülkemiz koşulları içinde, çoğunlukla köylerden şehirlere olan nüfus akınlarını kapsadığını kabul etmekteyiz.

Son olarak, Doğu Anadolu Bölgesi, bu yazı çerçevesinde, aşağıdaki 19 ili içine almaktadır: Adıyaman, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elâzığ, Erzurum, Erzincan, Hakkâri, Kars, Malatya, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Urfa, Van. Doğu ve Güneydoğu Anadolu illerinden meydana gelen bu bölge, genişliğine rağmen, çeşitli göstergeler açısından, yeknasak geri kalmışlık gösteren bir bölge niteliğindedir (1). Doğu Anadolu'nun sosyo-ekonomik yapısının, bu bölgenin şehirleşme durumu ile yakın ilişkileri vardır. Bununla beraber, başka çalışmalarla (2) aydınlatılmış olan bu ilişkilere burada çok genel çizgileriyle yer verilecektir. Diğer yandan, şehirleşme, süreci, belli bir süre içindeki değişikliklerle ilgili bulunmasına rağmen, bu yazının hacmi, zaman içinde ayrıntılı karşılaştırmalar yapmağa da elverişli bulunmuyor. Bu nedenle, daha çok, son

(*) Bu yazı, 7-10 Kasım 1966 tarihleri arasında, Türkiye Ticaret ve Sanayi Odaları ve Borsaları Birliği tarafından Erzurum'da düzenlenen «Doğu Anadolu'yu Kalkındırma Sorunları» seminerine sunulmuş tebliğin metnidir.

genel nüfus sayımının sonuçları üzerinde durulacak ve bugünkü durumun tespiti yanında, şehirleşme politikasının yönelmesi gerekli hedeflerin, Doğu Anadolu için taşıdığı önem belirtilmeğe çalışılacaktır..

II — TÜRKİYE'NİN ve DOĞU ANADOLU'NUN ŞEHİRLEŞME DURUMLARI :

A — Bölgenin Diğer Bölgelerle Karşılaştırılması :

Türkiye'nin bugün ulaşılmış bulunduğu şehirleşme derecesi (genel nüfusun belli bir anda şehirlerde yaşayan oranı), onun az gelişmişliğinin tipik göstergelerinden biridir. Gerçekten, nüfusumuzun bugün yalnız % 28.3 ü, 10.000 den fazla nüfuslu yerlerde yaşamaktadır. Bütün il ve ilçe merkezlerini şehir saymak gibi, yanıltıcı bir ölçüye başvurulsa bile, bu oran % 34.4 ün üzerine çıkmaz. Oysa, 10.000 nüfus ölçüsüne göre, Doğu Anadolu Bölgesinin şehirleşme derecesi % 17,2 dir. Şehirleşme hareketlerinin hız kazandığı 1950 lını izleyen 15 yıl içinde, şehirleşme oranımız % 18.5'ten, % 28.3 e çıkmış olmasına karşılık, aynı sürede, Doğu Anadolu'nun şehirli nüfus oranı sadece % 10'8'den % 17.2'ye yükselebilmiştir.

ÇİZELGE : I

COĞRAFİ BÖLGELERİN ŞEHİRLEŞME DERECELERİ

Bölgeler	1927	1935	1940	1945	1950	1955	1960	1965
Marmara	36.3	34.9	35.1	36.2	26.5	41.8	43.3	47.0
Güney Anadolu	19.2	19.1	20.1	21.9	21.7	25.8	31.6	34.4
Ege	20.5	22.3	23.3	22.7	24.1	26.9	30.3	31.2
İç Anadolu	11.1	13.0	14.8	16.5	19.9	23.3	24.8	30.0
Kuzey Anadolu	5.7	6.7	7.2	7.2	7.1	9.1	11.4	13.5
Doğu Bölgesi	10.2	9.3	11.5	11.0	10.6	12.3	14.3	17.2
Türkiye	16.4	16.6	18.0	18.3	18.5	22.1	25.1	28.3

Buna rağmen, Karadeniz bölgesi dışında, diğer bütün bölgelerin, her nüfus sayımında Doğu Bölgesinden daha yüksek bir şehirleşme derecesine sahip oldukları görülmektedir. Türkiye ortalama ile yapılan karşılaştırma da bundan farklı bir sonuç vermektedir. Cumhuriyetin kuruluş yıllarında İç Anadolu Bölgesi de, şehirleşme derecesi bakımından Doğuya benzemekle beraber, muhtemelen ve daha çok Ankara'nın yayılma etkileriyle, daha sonraki yıllarda hızla şehirleşen bir bölge olmuştur. Doğuda ise, durum değilse bile çok yavaş bir şehirleşme süreci ile karşı karşıya kalınmaktadır.

B — Şehirlerin Sayısı ve Büyüklükleri :

Doğu Anadolu da bugün 5 milyondan fazla insan yaşamaktadır. Bununla beraber, nüfusun şehirlerde yaşayan miktarı 1 milyonu bile bulmaz. Şehirli nüfus oranının azlığı kadar bölgedeki nüfus yoğunluğunun azlığı da göze batacak derecededir. 1950'lerden sonra göze çarpan nüfus yoğunluğu artışına rağmen, bölge, Türkiye'nin ortalama nüfus yoğunluğuna yaklaşmış olmaktan çok uzaktır.

ÇİZELGE : II

BÖLGEDE VE TÜRKİYE'DE NÜFUS YOĞUNLUĞU (Kişi/km²)

	1940	1945	1950	1955	1960	1965
Doğu Bölgesi	14	14	17	19	22	25
Türkiye	23	24	27	31	36	41

Nüfus yoğunluğu ile, nüfusun şehirsal merkezlerde birikimi arasındaki yakın bağlantı, II. Dünya Savaşının son bulduğu yıllardan beri Doğu Bölgesindeki şehir sayısının artış temposunda görülebilmektedir. Ancak şehirli nüfus oranları bakımından, başka bölgelerle yapılan karşılaştırmada Doğu Anadolu aleyhine görülen durum, bölgedeki şehirlerin sayısı yönünden bir karşılaştırma yapıldığı takdirde de ortaya çıkmaktadır. Doğu'nun şehirsal yerleşmelerden nasibinin az olması, zaman içinde de çok yavaş değişen bir nitelik taşımaktadır.

ÇİZELGE : III

ŞEHİR SAYISI BAKIMINDAN DOĞU VE DİĞER BÖLGELER

Bölgeler	1927	1935	1940	1945	1950	1955	1960	1965
Doğu Bölgesi	8	10	15	15	16	18	20	29
Diğer bölgeler	58	70	82	83	86	103	125	149
Toplam	66	80	97	98	102	121	145	177

Şehirlerin sayıları toplamı kadar, büyüklükleri de önemlidir. Türkiye'nin çeşitli coğrafî bölgelerinin gelişme dereceleri ile, bu bölgelerdeki büyük şehirlerin sayısı arasında yakın bir bağlantı bulunduğu tespit edilmiştir. Bu açıdan bakıldığı zaman, Doğu Anadolu'daki şehirlerin, büyüklük gruplarına dağılımlarının önemi artmaktadır. 1955 yılına gelinceye kadar, Doğu'da nüfusu 50. bini geçen tek şehir Erzurum idi. Erzurum'a, 1955 de Malatya ve Diyarbakır, 1960'da ise Elâzığ ve Urfa katılmışlardır. Bu bölgede, ilk olarak 1965 nüfus sayımında üç şehrin 100.000'den fazla nüfus-

lu şehirler grubuna girdiği görülmüştür. Bunlar, Erzurum, Malatya ve Diyarbakır'dır.

ÇİZELGE : IV

DOĞU ANADOLU ŞEHİRLERİNİN BÜYÜKLÜKLERİ VE BÜYÜKLÜK GRUPLARINDAKİ ŞEHİR SAYISI

Büyüklik grupları	1927	1935	1940	1945	1950	1955	1960	1965
100.000 den yukarı	—	—	—	—	—	—	—	3
50.000 — 100.000	—	—	—	1	1	3	5	2
20.000 — 50.000	6	6	6	5	5	7	6	9
10.000 — 50.000	2	4	9	9	10	8	8	15
Toplam	8	10	15	15	16	18	20	29

C — Şehirli Nüfus Tahminleri :

Doğu Anadolu'nun şehirleşme durumu ülkenin gelecekteki yerleşme dokusunun biçimi bakımından büyük önem taşımaktadır. Yapılan hesaplara göre, (3) 1965-1985 yılları arasındaki 20 yıllık sürede, şehirlerimizdeki nüfus, 8,945.484 ten 27.577.179'a yükselecektir. Bu aynı zamanda, şehirli nüfus oranımızın %28.3 ten, % 46.6'ya çıkması, yani Türkiye'nin gelişmiş sayılan birçok ülkelerin şehirleşme derecelerine yaklaşması anlamını taşımaktadır. Yine aynı tahminler, 1985 yılındaki 285 şehrimizden 41'inin Doğu Anadolu içinde yer alacağını göstermektedir. Yukarıda da değinildiği gibi, Doğu'da yer alacak bu şehirlerin sayısı kadar büyüklükleri ve bu şehirlerde yaşayacak nüfusun şehirli nüfus içindeki oranı büyük önem taşımaktadır. Tahminler, bugünkü gidişle, Doğu Anadolu'nun, kırsal karakterini terketmekle beraber, yine de, Türkiye'nin şehirleşme derecesinin altında bir hızla şehirleşmeye devam edeceğini; şehirleşme açısından Doğu-Batı farklılığının artarak varlığını koruyacağını göstermektedir. Nitekim, bugün, şehirli nüfusumuzun % 10.3'ü, Doğu şehirlerinde yaşamakta olmasına karşılık, bu oranın 1985 yılında % 8,5 a düşeceği hesaplanmış bulunmaktadır. Gelecekteki şehirleşmenin, özellikleri araştırıldığında, durum daha açık olarak gözükmektedir. Aşağıdaki çizelge bu konuda fikir verebilir.

ÇİZELGE : V

DOĞU ANADOLU'DA VE TÜRKİYE'DE BÜYÜK ŞEHİRLER

Şehir sayısı	(1965)		Sayısı / Şehir	(1985)	
	Şehirlerdeki toplam nüfus	Şehirli nüfus içindeki payı		Şehirlerdeki toplam nüfus	Şehirli nüfus içindeki payı
50.000 — 100.000 nüfuslu şehirler					
Doğu	2	151.872	% 13.6	6	457.485
Türkiye	16	1.119.409	% 100.0	35	2.512.823
100.000 + nüfuslu şehirler					
Doğu	3	314.150	% 6.7	9	2.521.821
Türkiye	14	4.721.074	% 100.0	53	20.854.139
50.000 + nüfuslu şehirler					
Doğu	5	466.022	% 20.3	15	2.979.306
Türkiye	30	5.840.483	% 100.0	88	23.366.962

Türkiye'de, şehirleşme hareketlerinin büyük şehirler yönünde kuvvetli bir eğilim gösterdiği bilinmekte ve bu eğilimin ileriki yıllarda daha da kuvetlenerek devam edeceği tahmin edilmektedir. Örneğin bugün Türkiye'de şehirli nüfusun % 65.8 i, 50.000 den fazla nüfuslu şehirlerde iken bu oranın 20 yıl sonra % 84.7 ye varacağı tahmin edilmektedir. Türkiye nüfusundaki bu genel eğilime paralel olarak, Doğu Anadolu Bölgesinde de, şehirleşme oranında ileriki yıllarda meydana gelecek artışların, daha çok büyük şehirlerde yer alacağı görülmektedir. Nitekim, Türkiye'de 50.000 den fazla nüfuslu şehirlerin toplam nüfusunun, Doğu Anadolu'nun 50.000 den fazla nüfuslu şehirlerindeki oranı bugün % 20.3 iken, 20 yıl sonra, % 30.3'e çıkacaktır. Bununla beraber, dengeli bir bölgesel gelişme için, bu artışı yeterli saymağa imkân yoktur. Çünkü, aynı büyüklükteki şehirlerde bütün Türkiye'de bugün yaşayan ve 1985 te yaşayacak olan şehirli nüfus oranları ile karşılaştırıldığında; Doğu bölgesinin, yetersiz şehirleşme durumunu, gelecek yıllarda da fazlasiyle devam ettireceği anlaşılmaktadır. Bu tahminlerin, Kalkınma Plânında öngörülen yatırımların gerçekleşeceği varsayımına dayandığı, ve ilk dört uygulama yılında plânın fazla başarılı olmadığı dikkate alınınca, dengesizliğin sanıldığından daha büyük bir ölçüde meydana geleceği düşünülebilir.

D — Göç Verme Bakımından İller :

Doğu Anadolu'nun yavaş şehirleşme nedenleri, aynı zamanda bu bölgeden bölge dışına yapılan göçlerin de temelinde yatan neden-

lerdir. Hiç değilse böyle bir varsayımın doğruluğu genel olarak kabul edilmektedir. Nüfus sayımı sonuçları, doğduğu yer dışında yaşayan nüfusu göstermektedir (4). 1965 yılı için yaptığımız bir hesap, o yılki sayımda, Doğu Anadolu illerinde doğmuş olup ta, başka illerde yaşayan nüfus miktarının 542.956 olduğunu göstermiştir. Bu miktarın, sadece 152.811 i yani % 28.1'i Doğu Anadolu Bölgesi içindeki başka bir ilde, diğerleri ise bölge dışında yaşamaktadır. Demek ki, göçen nüfusun, % 70 den fazlası bölge dışına kaçmaktadır. Bölge dışına kaçıışı, bölge içindeki iş imkânlarının yetersizliği ile açıklamak akla yakın gelmektedir. Gerçekten, büyük nüfus kitlelerini massedecek büyük şehirler Doğu'da ya hiç gelişmemiş, ya da yeni gelişmeye başlamıştır.

İller içindeki şehirli nüfus oranları bakımından, Doğu İllerinin hiçbiri Türkiye ortalamasının üzerine çıkamamaktadırlar. Bütün Doğu illeri, teker teker, küçük birer Doğu bölgesi karakterindedirler.

ÇİZELGE : VI

DOĞU İLLERİNİN ŞEHİRLEŞME DERECELERİ

Şehirli nüfus oranı	İller
% 9 dan az	Ağrı, Bingöl, Muş, Tunceli, Hakkâri
% 10 — % 16	Erzurum, Van, Adıyaman, Kars, Mardin
% 17 — % 22	Siirt, Bitlis, Erzincan
% 23 — % 28	Urfa, Elâzığ, Diyarbakır, Malatya
% 17.2	Doğu Bölgesi ortalaması
% 28.3	Türkiye

Büyük şehirselsel merkezlerin yokluğu, bölge dışına göç vermenin ne derecede sebebini teşkil etmekteyse, illerin nispi gelişmişlik derecelerinin de, nüfus hareketlerini teşvik ettiğini veya kolaylaştırdığını söylemek mümkündür. Böylece, bugüne kadar sanıldığı gibi, sadece fakirliğin değil, aynı zamanda, göç edebilecek durumda bulunmanın, iyi yaşamının anlamı hakkında fikir sahibi olacak kadar bir sosyal değişime uğrmanın ve ulaşım imkânlarından yararlanma yeteneğine kavuşmanın da, nüfusu az gelişmiş bölgelerden iten etkenler arasında bulunduğunu, Doğu Anadolu örneği ortaya koymaktadır. Bu yargıya bizi götüren nedenlerin başında, doğduğu il dışında yaşayan nüfusun oranının, şehirlerle (10.000'den fazla nüfuslu yerler) köyler arasında değişiklik göstermesi gelmektedir. Çünkü, bu oranın ortalama olarak Doğu Anadolu'da köyler için sadece % 4, fakat şehirler için % 46.8 olduğunu

görmekteyiz. Bu bize, Doğu'daki köylü nüfusun, şehirli nüfusa kıyasla, çok daha düşük bir oranda, doğduğu ile dışına çıkma eğiliminde bulunduğunu göstermektedir. Bu açıdan, Doğu Anadolu, Türkiye'nin diğer bölgeleriyle karşılaştırıldığında da doğduğu il dışına çıkma eğiliminin, diğer bölgelere kıyasla, Doğu şehirlerinde daha fazla, doğu köylerinde ise daha az olduğu görülmektedir. Bu durum, bize, Doğu şehirlerinin büyümesini, daha çok o şehirlerin bulunduğu illere bağlı köylerden gelen nüfusun sağladığı izlenimini vermektedir.

ÇİZELGE : VII
1960'DA DOĞUM YERİ DIŞINDA YAŞAYAN NÜFUS

Nüfus	Türkiye		Doğu Anadolu
Şehirler	7.307.816	% 40.1	% 46.8
Köyler	20.447.004	% 6.0	% 4.0
Türkiye	27.754.820	% 14.6	% 10.9

Diğer yandan 10.000 den daha fazla nüfuslu yerlerde doğmuş olup da doğduğu ilin dışında yaşayan nüfus oranı bakımından Doğu illeri arasında bir karşılaştırma yapıldığı takdirde de, nisbeten gelişmiş olan şehirlerin bulunduğu illerde, bu oranın en düşük seviyede olduğu görülmektedir. Diyarbakır ve Urfa'da bu oran sırasıyla % 29.5 ve % 22.7 dir. Demek ki, şehir büyüdükçe ve geliştikçe, dışarı nüfus gönderme zorunluluğu azalmaktadır. Nitekim, bu açıdan bakıldığında, Bingöl ve Tunceli gibi illerin dışarı giden nüfus oranları % 70'in üzerindedir.

Bu illerden giden nüfus kadar, nüfusun gitmekte olduğu yerler de önem taşımaktadır. Doğduğu illerin dışına çıkan nüfus, ya bölge içinde kalmakta, ya da bölge dışına çıkmaktadır. Doğu Anadolu illerinden birinde doğmuş olup da, bölge dışına göçmüş olan nüfus oranları bakımından iller aşağıdaki sırayı işgal etmektedirler.

ÇİZELGE : VIII
DOĞDUKLARI YER DIŞINDA YAŞAYAN DOĞU ANADOLULULARDAN
BÖLGE DIŞINA GÖÇMÜŞ OLANLARIN ORANI

Malatya % 89.5	Elâzığ % 73.0	Siirt % 58.8
Erzincan % 86.0	Kars % 69.6	Muş % 58.6
Erzurum % 82.0	Diyarbakır % 68.9	Ağrı % 52.0
Urfa % 81.6	Adıyaman % 66.9	Bingöl % 51.4
Hakkâri % 75.9	Van % 66.3	Tunceli % 50.3
	Bitlis % 60.1	Mardin % 47.2

Burada da, illerin gelişmişlik derecesi ile, bölge dışına nüfus sevki arasında doğru orantılı bir bağlantı olduğu göze çarpmaktadır. Demek ki, az gelişmiş illerde doğmuş olanlar hem daha az oranda göç etmekte, hem de daha çok bölge içinde kalmaktadırlar.

1960 daki nüfusu 100.000 aşmış bulunan şehirlerde, yerli olmayan nüfusun bileşimini gözden geçirmek ve bunlar arasında Doğu illerinde doğmuş olanların oranını araştırmak ilgi çekici sonuçlar ortaya koymaktadır. Doğu illerinde doğmuş olup da, o tarihte o iller dışında yaşayan nüfusun % 40'ı, (222.564) 100.000 den fazla nüfuslu şehirlerde bulunmaktaydılar.

Başka bir deyişle, bu büyük şehirlerdeki yerli olmayan nüfusun % 10.7 si, Doğu Anadolu illerinde doğmuş bulunuyordu. Yerli olmayan nüfus içinde Doğu Anadolulu oranının en yüksek olduğu büyük şehirler, sırasıyla, Gaziantep (% 48.8), Adana (% 36.6), Konya (% 16.3), Kayseri (% 13.9), Ankara (% 13.1), İstanbul (% 9), İzmir (% 6.1) ve Bursa (% 4) dir. Gaziantep ve Adana gibi şehirlerdeki oranın bu derece yüksek oluşunun, şehrin büyüklüğü ve göç kaynağına yakınlığı ile çok yakın ilgisi vardır. Demek ki, her türlü sosyal, ekonomik ve kültürel imkânlarıyla bölge içinde gelişmesine imkân verilecek birkaç büyük şehir, bölgeden dışarıya olan nüfus hareketlerini, Gaziantep ve Adana'dan daha yakın ve daha kuvvetli cazibe merkezi olmak şartıyla, önleyebilecektir.

ÇİZELGE IX

BÜYÜK ŞEHİRLERDEKİ DOĞULULAR

İstanbul	% 27.4	}	84.6
Ankara	% 24.7		
Adana	% 12.5		
İzmir	% 5.6		
Gaziantep	% 4.2		
Eskişehir	% 2.0		
Konya	% 1.3		
Kayseri	% 1.2		
Bursa	% 1.1		
			100.0

O halde şehirleşme politikasının, Doğu Anadolu'da küçük küçük birçok şehir yerine, az sayıda büyük şehir yaratmaya yönelmesi makûl ve bugünkü eğilimlere uygun olacaktır.

Doğunun büyük şehirlere ihtiyacı bulunduğu görünüşünü kuvvetlendiren gözlemlerden biri de, bölge içinde kalan Doğulu nüfusun illere dağılışı oranıdır. Bu oranın en yüksek olduğu iller, Do-

ğu'nun, Diyarbakır, (% 15.07) ve Elâzığ (% 12.5) gibi nisbeten gelişmiş ve büyük şehir olmaya aday illeridir.

III — BÖLGENİN ŞEHİRLEŞMESİ ve GELİŞME DERECESESİ ARASINDAKİ İLİŞKİ :

Doğu Anadolu Bölgesinin gerek büyük şehirlerden yoksun, gerek şehirleşme derecesinin düşük oluşunun ve bölge dışına büyük ölçüde nüfus sevkedişinin başlıca nedeni, bölgenin az gelişmişliği- dir. Bütün unsurlarıyla bir bütün teşkil eden az gelişmişlik özelliği, bölgenin hem gelir seviyesi, hem de sosyal hizmet ve tesislerden yararlanma derecesi yönünden göze çarpmaktadır.

A — Ekonomik Göstergeler Açısından :

İllerin tarım dışı faal nüfus oranları, gelişme derecelerinin sıhhatli bir göstergesidir. 1960 nüfus sayımı sonuçlarına göre, Türkiye'de tarım dışı faal nüfus oranı % 10.5 tür. Doğu illerinin hepsinde bu oranın, Türkiye ortalamasının altında olduğu görülmektedir. Sadece, Malatya (% 15.6), Elâzığ (% 14), Urfa (% 14) ve Diyarbakır (% 13.7) gibi illerde, tarım dışı faal nüfus oranının bölge ortalamasının (% 10.5) üstüne çıktığı ve ülke ortalamasına yaklaştığı görülmektedir.

1963 yılında üretilen tarım ürünlerinin miktarları ve bunlardan çiftçi eline geçen para esas alınarak yapılan bir gelir hesabı, bölgede kişi başına ortalama 599 TL. düştüğünü ve 900 liralık ülke ortalamasının üstünde kişi başına tarım geliri olan 29 ilden sadece 3'ünün Doğu Anadolu'da yer aldığını göstermektedir. Bu üç il, Adıyaman, Urfa ve Mardin'dir. Diğer illerde ise, kişi başına düşen tarım ürünleri gelirin, ortalamanın çok altında kaldığı görülmektedir. Bu son illerin hangileri olduğu ve kişi başına düşen tarım geliri miktarları aşağıda görülmektedir :

ÇİZELGE : X

TARIM ÜRÜNLERİ GELİRLERİNE GÖRE İLLER

(Türkiye ortalaması = 100)

Türkiye ortalamasına göre tarım geliri :

80 — 99	Amasya, Ankara, Bolu, Denizli, Hatay, Uşak, Denizli; Isparta, Kütahya, İzmir, Samsun, Kırkareli, Kocaeli.
60 — 79	Çankırı, Diyarbakır, Elâzığ, Gümüşhane, Kastamonu, Ordu, Siirt, Sinop, Sivas.
40 — 59	Artvin, Erzincan, Giresun Malatya, Muş, Rize, Trabzon; Van.
20 — 39	Ağrı, Bitlis, Erzurum, Kars, Tunceli, Zonguldak.
20 den az	Bingöl, Hakkâri, İstanbul.

Türkiye'de illere göre katma değer hesaplarının yapıldığı bir diğer incelemede, tarımdaki ve sanayideki gelişmişlik dereceleri bakımından iller sınıflandırılmakta ve birbiriyle kıyaslanmaktadır (6). Tarım ve sanayi dallarındaki katma değerlere göre, (I) illerden bazılarında hem tarım hem sanayide, çalışan kişi başına katma değerler, Türkiye'de tarım ve sanayideki kişi başına katma değerlerden yüksektir. Doğu illerinden hiçbiri bu grup içinde bulunmamaktadır. (II) İkinci gruba giren illerde, tarım kesiminde kişi başına katma değer, Türkiye tarımındaki kişi başına katma değer üzerinde; sanayideki katma değer ise ülke ortalamasına göre düşüktür. Doğu illerinden Ağrı, Diyarbakır, Mardin ve Muş bu grupta bulunmaktadır. (III) Üçüncü bir grup illerde ise, tarımdaki kişi başına katma değer Türkiye ortalamasından az, fakat sanayideki katma değer ise ortalamadan daha yüksektir. Erzurum, Elâzığ, Malatya ve Siirt bu iller arasında bulunmaktadır. (IV) Son olarak, hem tarımda, hem de sanayide katma değer miktarları ülke ortalamasının altında kalan iller grubu gelmektedir ki, Doğu illerinden hemen hemen yarısı bu gruba girmektedirler. Bunlar, Adıyaman, Bingöl, Bitlis, Hakkâri, Kars, Tunceli ve Van'dır. Türkiye'de topraksız çiftçi aileler oranı ortalaması % 8.8 iken bu oran Doğu ve Güneydoğu da, % 12.5 tur. Bunun da tarım gelirindeki farklılaşma ile bir ilgisi olduğu düşünülebilir.

Temerküzün sağladığı dış tasarruflar, çoğu işyerlerinin büyük merkezleri tercih etmelerini zorunlu kılmakta (7), Doğu bölgesi, büyük merkezlerden ve geniş tüketici kitlelerine sahip şehirlerden yoksun niteliği ile az gelişmişlik çemberini kırmasına yardım ederek faaliyeti bünyesinde toplayamamaktadır. 1965 yılı sonunda Türkiye'de mevcut işyerlerinin sadece % 6.3 ünün Doğu bölgesinde yer aldığı görülmektedir. İşyerleri ait oldukları kesimlere göre sınıflandırılırsa, bu oranın Devlet teşebbüslerinde % 12.5 a çıktığını, özel teşebbüse ait olanlarda ise % 4.5 a indiğini görürüz. Oysa öte yandan, sadece İstanbul'da, toplam işyerlerinin % 21.8 i yer almıştır. Ankara, İzmir, Adana, Bursa ve Eskişehir de katıldığı takdirde, bu oranın büyük şehirlerin bulunduğu iller için % 64.2 ye vardığı görülür (8).

Bu görünümün daha da açıklık kazanmasını sağlamak için 1964 Sanayi ve İşyerleri sayımından imalât sanayii ile ilgili bazı rakamlar vermek mümkündür. Bunlara göre, mevcut kuruluşlardan sadece % 2.1 i Doğu illerindedir. Oran, Devlet kesiminde % 16'ya çıkmakta, özel kesimde ise % 0.9'a düşmektedir. Doğu illerinde çalışmakta olan işyerlerinde yaratılan katma değer, Türkiye toplu-

mının sadece % 7.5'u civarında olması da bu sonuçlara eklenebilir. Rakamların yakından incelenmesi göstermektedir ki, bölgenin diğer bölgelerle karşılaştırılmasında ortaya çıkan bu dengesizlikler, illerin kendi aralarında da vardır ve bu farklılıklar illerin şehirleşme dereceleriyle yakın benzerlikler göstermektedir.

Son olarak 1962 yılında Devlet Plânlama Teşkilâtı tarafından yapılan ve 1963 ve 1965 yıllarında tekrarlanan bir çalışmadan da, sosyo ekonomik gelişmişlik dereceleri bakımından iller arasında büyük farklılıklar bulunduğu anlaşılmaktadır (9). Doğu illeri bir bölge olarak dikkate alındığı takdirde, bunların gelişme seviyelerini gösteren endeksin, Türkiye ortalamasından çok aşağıda bulunduğu göze çarpılmaktadır. Doğu illeri içinde sadece Elâzığ Türkiye ortalamasının üstün görünmekte, Türkiye ortalaması 100 arsayıldığında, bütün Doğu illerinin ortalama indeksi 67 yi temsil etmektedir.

B — Sosyal Göstergeler Açısından :

Türkiye'de bölgelerarasında görülen dengesizlikler, sadece gelir seviyesine özge değildir. Sosyal bakımdan da bölgeler arasında derin farklılıklar vardır.

1960 nüfus sayımına göre, Türkiye'de okuryazarlık oranı % 40 olduğu halde, okuryazarlık oranı bu rakamın üstünde olan illerin hiçbiri Doğu illeri arasında bulunmamaktadır. Okuryazarlık oranına etkide bulunan etkenler çeşitlidir. 1000 nüfusa düşen okul, öğretmen/öğrenci ve okullaşma oranları bu etkenlerin başında yer almaktadır. Doğu illerinde kaliteli öğretmen bulma ve bu elemanları orada alıkoyma güçlüğü, öğretimin kalitesini de etkilemektedir. Bunun ilginç örnekerinden birini, Ankara Üniversitesi Giriş sınavlarında başarı kazanan öğrencilerin geldikleri liseler arasında yapılan bir karşılaştırma ortaya koymaktadır. Buna göre, sınavlarda mezunları en çok ve en az başarı gösteren liseler bir haritaya geçirildiğinde, başarılı olanlardan hepsinin Batı illerinde, başarısızların ise tamamının Doğu illerinde toplandığı göze çarpılmaktadır (11). Devletin, eğitim hizmetlerini Doğuya gereği gibi ulaştırmamakta olduğunu kanıtlayan başka örnekler de vardır.

Sağlık hizmetleri yönünden de durum farklı değildir. Ülkedeki hasta yataklarından hemen hemen yarısı Ankara İstanbul ve İzmir'de toplanmıştır. Doktorlar için bu oran % 64.6 dır (12). Bu üç şehirde doktor başına 672 insan düştüğü halde Türkiye için bu rakam 2825'e, Doğu Anadolu Bölgesi için ise 9369 a yükselmek-

tedir. Hekim başına ve yatak başına en fazla nüfus düşen illerimiz yoğunlukla Doğu Anadolu'dadır.

Kitle haberleşme araçlarından yararlanma dereceleri yönünden de Doğu Bölgesi Türkiyenin geri kalan kesimlerinden çok farklıdır. Doğu illerini kapsayan PTT merkezlerindeki trafik hacmi, toplamın sadece % 8.5'udur. Köylerimiz üzerinde yapılan bir araştırma (13) ,Doğu'da kitle haberleşme araçlarına açıklık, coğrafî hareketlilik ve kişilerarası temaslar bakımından az gelişmişliğin ileri bir derecesinde bulunulduğunu göstermektedir.

ÇİZELGE : XI
YÜKSEK DERECEDE KALKINMIŞ GÖRÜNEN
KÖYLÜLERİN ORANI

Bölgeler	Kitle		Hareketlilik	Kişisel temaslar
	Hab.	Araç.		
Ege	48	38	38	43
Orta Kuzey %	35	34	34	44
Marmara	41	55	55	46
Akdeniz	30	51	51	28
Kuzeydoğu	21	27	27	34
Güneydoğu	10	28	28	14
Karadeniz	32	36	36	32
Ortadoğu	21	36	36	37
Orta Güney	44	39	39	39
TÜRKİYE	32	38	38	36

Bütün bu göstergeler, Türkiye toprakları üzerinde, bir değil iki Türkiye'nin var olduğunu ortaya koymaktadır. Doğu illerinin meydana getirdiği bölge, sosyal ve ekonomik bütün yönleriyle az gelişmiş; Batı, ve özellikle Marmara ise, bütün yönleriyle nispeten gelişmiş bir görünüm sunmaktadır. Bu ikili sosyo-ekonomik yapı sadece Türkiye'ye özge değil. Gelişmekte olan ülkelerden çoğunda bu ikiliğin az veya çok farklarla var olduğunu görmekteyiz (14).

Devletin, öncülüğüne başvurulmaksızın bu dengesizliklerin giderilebileceğini sanmak hatalıdır (15). Çeşitli yardım ve denetim biçimindeki müdahaleler olmadan, bölgeler arasındaki dengesizliklerin, küçülmek yerine büyüdüğünü gösteren örnekler çoktur. Türkiye örneğinde görüldüğü gibi, özel teşebbüs geri kalmış bölgelere kendiliğinden yönelmemektedir. Çeşitli coğrafî bölgelerin dengeli bir biçimde gelişmesi ve şehirleşmesi, bir politikanın kabul edilip uygulanmasına bağlıdır. Bu politikanın adına **şehirleşme ve bölgesel kalkınma politikası** adını veriyoruz (16). Büyük şe-

hirlerin büyüklükleri, sayıları ve ülke yüzeyine dağılımları kadar, belli bir anda diğer bölgelere veya bütün ülkeye kıyasla ekonomik bakımdan geri kalmış bölgelerin nasıl kalkındırılacağı konusunda alınacak tedbirlerin tümünü de anlatan böyle bir politika açısından, Doğu Anadolu'nun durumunu kısaca gözden geçirmek gerekir.

IV — DOĞU ANADOLU'YU KALKINDIRMA POLİKİTASI :

Bölgeler arasında nispeten dengeli bir kalkınmanın sağlanması, şehirleşme politikasının, sadece büyük merkezlerin gelişmesi ve bazı bölgelerin şehirleşmesi amacına yönelmekten alıkonulmasıyla mümkündür. Bunu sağlamak üzere özel ve kamusal yatırımların kuruluş yeri çeşitli araçlarla etkilenir ve Devlet, kamu hizmetlerinin götürülmesinde o bölgelere öncelik tanır. Şehirleşmenin, yatırım politikası ile yakın ilgisi buradan gelmektedir.

Devlet, dengeli bölgesel kalkınmayı sağlamak üzere, elindeki kaynakları, ya ülke yüzeyine gelişigüzel dağıtır, ya da gelişme gücü olan bazı noktalarda yoğunlaştırır. Bunların yanında, geri kalmış bölgelerin kalkındırılması amacı da, yatırımların coğrafî dağılımını etkileyen nedenlerdendir (17). Ülke çapında bir politika kararı durumuna hiç bir zaman gelmemiş olmakla beraber, yakın tarihimizde, bilinçli, ya da bilinçsiz olarak Devletin Doğu'ya karşı farklı zamanlarda farklı politikalar izlediği görülmektedir.

A) 1923 — 1950 Dönemi :

Cumhuriyetin kuruluşundan 1950 yılına kadar geçen dönemde, Doğu sorununu çözmek için ciddi çabalar harcanmamıştır (18). Bununla beraber, hükümetin, hem yatırımların ve şehirlerin dağılması, yayılması (dispersal), hem de belli bazı seçilmiş noktalarda yoğunlaştırılması (selective concentration) yöntemlerini denediği görülür (19). Birinci şekle örnek, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde fabrikalar kurulması, ikinci şekle örnek ise, Ankara'nın başkent yapılması ve geliştirilmesidir (20). Ankara örneği dışında, bu dönemdeki kalkınma, yoğun (intensive) olmaktan çok yaygın (extensive) bir nitelik taşır. Devlet, özellikle, birçok şehirlerin, başkent ile İstanbul'da bağlantı kurmalarına çalışmış, özel kesimin uzanmadığı alanlarda, ülke içindeki geniş kaynakları işletmeye, ve birçok şehirlerde fabrikalar kurmağa çalışmıştır. Bununla beraber, bu dönemdeki yayılma politikasından Doğu ve Güneydoğu gereği kadar yararlanamamıştır. Bu dönemin özellikleri aşağıdaki noktalar etrafında toplanabilir (21) :

1. Hemen hemen bütün tesisler, İstanbul şehri, Marmara ve Ege bölgeleri dışında kurulmuşlardır.

2. Birkaçı istisna edilirse, fabrikaların hepsi, nüfusu 10.000'i aşmış yerlere yerleştirilmiştir.

3. Fabrika yerlerinin hepsinden demiryolu geçmektedir.

4. Trakya, Doğu Karadeniz ve Güney bölgeleri bu dağıtımdan yeteri kadar pay alamamışlardır.

Anadolu'nun ortasında bazı şehirlerin Cumhuriyetin kuruluş yıllarını izleyen yıllarda oldukça hızlı bir gelişme göstermesi ile bu yatırım dağılışının şekli arasında yakın bir ilişki vardır

B) 1950 — 1960 Dönemi :

1950 - 1960 yılları arasında da Devletin, Doğunun kalkınması için bilinçli bir politika izlemiş olmadığını görmekteyiz. Bununla beraber, Kamu yatırımlarından birçoğu büyük merkezler dışında yapılmıştır. Bu 10 yıl içinde kurulan 40 fabrikadan 1'i İstanbul'da, 3'ü Ankara'da, 12'si Marmara ve Ege bölgeleri dışında kurulmuştur (22). Bununla beraber, kamu yatırımlarından bazılarının politik amaçlarla dağıtılmış olduğunu gösteren örnekler de vardır. İller Bankasının fon yardımları buna bir örnek olarak gösterilebilir. Ankara'nın doğusundaki en az tahsis alan ve yarıdan fazlası bizim Doğu Anadolu olarak tanımladığımız bölge içinde kalan illerin bütün yardımların % 14.5 unu almasına karşılık, Ankara'nın batısında en fazla tahsis alan 21 ilin yardımların % 50'sini aldıklarını görmekteyiz (23). Bunun gibi, özel kesim de, Milletlerarası Para Fonu ve Milletlerarası Kalkınma Bankası yardımlarıyla yatırımlarını daha çok İstanbul ve İzmir'de toplamıştır. Bu dönemdeki yatırımların çoğunluğunun özel kesim eliyle yapılmış olması, Batı ve İstanbul lehine olan dengesizliği daha da artmıştır. Bu dönemde kurulan 401 firmadan % 63'ünün Marmara, % 75'inin ise Marmara ve Ege bölgelerinde yerleştiği görülmüştür. Yalnız İstanbul'un payı ise % 51'dir (24).

Bu dönemin başında Doğu Anadolu'nun kalkınması için hazırlanmış bulunan bir bütçenin, zamanın iktidarlarınca yürürlüğe konulmamış olması da, Doğu için bir imkânın kaybolması anlamını taşır (25).

C — Plânlı Dönem :

Bölgelerarasındaki gelişme farklılıkları, Kalkınma Plânında

geniş bir yer tutmaktadır. Kalkınma Plânının stratejisine göre, «yatırımların yapılmasında ve coğrafi dağılışında bölgelerarası dengeli bir kalkınmanın esasları gözönünde bulundurulacaktır. Dengeli kalkınmanın unsurlarından biri de, bölgelerarası büyük eşitsizlikleri ortadan kaldırmaktır. Bu itibarla, yatırımların bölgelere dağılışında böyle bir dengeye gidecek şekilde hareket etmek gerekmektedir» (26). «Plân Hedefleri ve Stratejisi» adlı vesikada söz konusu edilen bu ilkenin başlıca hedefi Doğu Anadolu'dur. Strateji, zorlayıcı olmak yerine yol gösterici ve özendirici bir nitelik taşımaktadır.

Nitekim, bu amacı gerçekleştirmek için, yatırımların kuruluş yeri kararlarından yararlanılması kabul edilmiştir. Özel teşebbüs yatırımlarının belli bölgelere gitmesi için teşvik tedbirleri alınması, kamusal yatırım programlarında da bu bölgelere öncelik tanınması esası benimsenmiştir. Diğer yandan, yatırım projeleri hazırlanırken birden fazla kuruluş yeri üzerinde inceleme yapılmasının telkin edilmesi, kuruluş yerinden başka yatırım kıstaslarına göre eşit durumda bulunan projelerden geri kalmış bölgeleri seçenlerin tercih edilmesi, bu ilkeler arasındadır. Tatbikatta hızlı sanayileşme ihtiyacı, yatırım projelerinin kuruluş yerleri bakımından tercihler yapmaya imkân bırakmamış, bölgesel denge düşüncesi arka plânda kalmıştır.

Stratejideki ilkelerin ışığında hazırlanan Birinci Beş Yıllık Plânda geri kalmış bölgelerin kalkındırılması için yapılacak plânlı çalışmalara yer verilmiş, bu bölgelerdeki umutlandırıcı sektörlerin seçiminde, bir yandan başka bölgelerle kıyaslamalar, bir yandan da aynı bölge içinde çeşitli kesimler arasında bir sıralama yapılacağı, böylece **verimlilikten en az fedakârlık** ilkesine sadık kalmış olacağı belirtilmektedir.

Plânın ilk uygulama yılı içinde, sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilmesi, mahrumiyet bölgelerinde çalışacak personelin ücretlerine zamlar yapılması, gibi tedbirler yanında, Gelir Vergisi Kanununda yapılan bir değişiklikle geri kalmış bölgelerde yatırım yapacak olanlara bazı indirimler tanınmıştır. Kanun geri kalmış bölgelerle, bölge kalkınması için yapılacak yatırımları birbirinden ayırmakta, birincilere % 50 indirim tanırken, ikinciler için bu oranı % 40'a indirmektedir (27).

Diğer yandan, 1963 kamu hizmetleri yatırımlarının dağılışında Doğu'ya öncelik verilmesi esasına bir dereceye kadar uyulmuştur. Sağlık, eğitim, konut ve sair hizmet yatırımlarından kişi başı

na düşen miktarlar bir harita üzerine işaretlendiğinde, Doğu illerinin aslan payını almış oldukları görülür. Örneğin, bu yatırımlar bakımından Türkiye ortalaması kişi başına 23.4 TL. iken, Doğu illerinden üçte ikisinin bu rakamın üzerinde pay aldıklarını görmekteyiz. Prodüktif yatırımlar bakımından da nisbî bir denge vardır (28).

1964 yılı uygulama programında yer almış olan; «nüfusun yurt yüzeyine dağılımı konusunda Plânda öngörülen iskân politikasının gerçekleştirilmesi ve sanayileşme yönündeki gelişmeleri destekleyici tedbirlerin de ona göre alınması» tedbiri gerçekleştirilememiştir.

Geri kalmış bölgelerle ilgili olarak 1965 yılı programına konmuş bulunan tedbirlerin ise pek çoğu uygulanamıyan tedbirler arasındadır (29). Doğu Anadolu ile ilgili sosyal ve ekonomik analizlerin geri kalmış bölgeler stratejisi içinde çok yönlü bölge plânlaması ilkelerine göre geliştirilmesi de sağlanmış değildir. Bu programdaki tedbirlerden sadece, «bölgelerarası farklılıkları tesbit» çalışması yerine getirilmiş ve ayrıca sanayiî kuruluş yeri ile ilgili bazı teşvik tedbirlerinin neler olacağı tesbit edilmiştir.

1966 yılı programından ise «bölge plânlaması» deyimini çıkarılmış, yerine «çevre kalkınması» getirilmiştir (30). Kabul etmek gerekir ki, 1966 programı, kalkınma plânının koyduğu ilkedden ve çizdiği çerçeveden bir uzaklaşmanın, ve geri kalmış bölge adını duymaktan âdeta korkmanın bir ifadesi olarak kaleme alınmıştır. «Dengeli Kalkınmanın Araçları» başlıklı bölüm, baştan başa bölge plânlamasının ve bu arada geri kalmış bölgelerle ilgili olarak çalışma yapma zorunluğunu örtmek ve reddetmek amacının gerçekleştirilmesine ayrılmış bulunmaktadır. Bu durum, geri kalmış bölgelerde yatırım yapmayı, plânın ekonomik hedeflerini tehlikeye düşürecek bir tasarruf sayma eğiliminden doğmuştur.

Bununla beraber, yine 1965 - 1966 yılları içinde gerçekleşme safhasına giren Keban Barajının, Doğu Kalkınması için önemli bir yer tutacağını kabul etmek gerekir. Keban için yapılan çalışmalar, daha birçok yararlar yanında, enerji ve sulama projelerinin daha kolay ve daha ucuza yapılmasını, elektrometalürji ve elektroşimi sanayiini kurmanın ve geliştirmenin mümkün olacağını, elektrik enerjisine geniş ölçüde dayanan endüstri dallarının ve bu arada alüminyum sanayiinin gelişme imkânı bulabileceğini göstermektedir (31). Bütün bunların Doğu bölgesi için sağlayacağı gelişme im-

kânları büyüktür. Ve bölgenin şehirleşme açığı bu imkânlardan yararlanılarak azaltılabilecektir.

V. DENGELİ BÖLGESEL KALKINMA POLİTİKASINI UYGULAMA GÜÇLÜKLERİ

Doğu Anadolu'nun bugünkü durumunun nedeni olan etkenleri birkaç grup etrafında toplamak mümkündür (32). Bir kere, sosyo-ekonomik değişmeyi başlatacak, ya da hızlandıracak etkenler yönünden, bölge şanslı durumda değildir. Tüketici tercihlerindeki değişmeler, gelir dağılımı, teknoloji, Devletçe izlenen politika ve teşkilatlanma yönlerinden, bölgenin içinde bulunduğu koşullar bilinmektedir. İkinci olarak, kurulması muhtemel bulunan endüstrilerin kuruluş yeri kararlarının dayanacağı etkenler bakımından da, bölgenin taşıdığı **imkânlar, bugüne kadar ya gereği gibi araştırılmamış, ya da yok farzedilmiştir.** Üçüncü olarak, bölge içindeki ailelerin çalışma ve tüketim kararlarını etkileyen etkenler, geniş ölçüde sınıî faaliyetlerin varlığına bağlı kaldığından, bölgedeki nüfus hareketleri yukarıda belirtilen yönde olmaktadır. Son olarak, bölgenin kaynak zenginlikleri, işgücünün kalitesi, bölge içi pazarın durumu ve diğer özellikleri, bölgenin nisbî kümülâtif avantajlarını son derece düşük bir düzeyde bulundurmaktadır.

Bütün bu sınırlayıcı etkenlere rağmen, bölgeyi kalkındırma çabalarının başarılı olmasını güçleştiren daha başka nedenler de vardır. Bölgeler arasında dengeli bir gelişme sağlamanın maliyetinin yüksek oluşu, yukarıdaki nedenlere eklenmesi gereken **ekonomik** güçlüğü teşkil etmektedir. Diğer yandan, bölgenin, geçmişte, yatırımlardan yeterince pay almamış ve gelişmeye hazır duruma erişememiş olması, bundan sonraki gelişme imkânlarını da sınırlamaktadır. Fakirliğin sebebinin fakirlik olduğu görüşü, geri kalmış ülkeler gibi, az gelişmiş bölgeler için de doğrudur. İşte **Doğu Anadolu'nun şanssızlığı, az gelişmiş bir ülkenin az gelişmiş bir bölgesi oluşundadır.**

Diğer yandan, dar anlamdaki **politik** düşünceler, Türkiye'de rasyonel bir şehirleşme politikası uygulanmasına ve bu amaçla yatırımların dağılışında denge unsurunu gözetmek gibi yana, kaçınılmazlığı genellikle kabul edilen kuruluş yeri etkenlerinin bile hesaba katılmasına imkân bırakmamıştır. Kısacası, **yatırımların muhtemel oy output'u ile orantılı olarak dağıtılmasının örnekleri çok artmıştır.** Fazla olarak, dengeli bölgesel kalkınma tedbirlerini uygulayacak ve zaman zaman iktidar sorum-

luluğunu yüklenmiş olan siyasal partilerin bu konudaki görüşleri birbirinden oldukça farklıdır. 1965 seçim bildirilerinin incelenmesi, bu noktayı bütün açıklığı ile aydınlatmaktadır (33). Geri kalmış bölgeleri kalkındırma zorunluluğuna inanmış görünen partilerin bile, hizmet gördükleri koalisyonlar içinde, bu alanda, yeterince açık bir politika izlemekten uzak kaldıkları göze çarpmaktadır. O kadar ki, Devlet Plânlama Teşkilâtında yapılan çalışmalar sonucunda, geri kalmış bölgelerin kalkındırılması ile ilgili bir seri reform ve reorganizasyon tedbirleri yanında, araştırma, eğitim, alt yapı, yatırım yetersizliğinin giderilmesi ve pazarlama konularındaki tedbirleri gösteren bir liste hazırlanmış olmasına rağmen, son bir iki yıldanberi, bunlardan herhangi birinin yürürlüğe sokulması yönünde bir davranışa rastlanmamıştır.

Bu fiilî politik koşullara rağmen, iyimserliği arttıran bazı nedenler de bulmak mümkündür. Bunların başında, yatırımların geri kalmış bölgelere yöneltilmesi ile ilgili çalışmaların Devlet Plânlama Teşkilâtında devam etmekte olması gelmektedir. Odalar Birliğinin, çeşitli bölge toplantılarında bu konuyu ele almış olması da memnunluk vericidir (34). Bölgede gelişmesi mümkün sanayi dallarının tespit edilmiş olması da önem taşımaktadır. Keban'ın yaratacağı imkânlarla, bu yönde daha büyük gelişmeler beklenebilir. Diğer yandan, **bu bölgelerde, kalkınmadan alınması gereken pay konusunda kamu oyunun uyanmakta olmasını büyük bir garanti olarak nitelemek gerekir. Bunun, bölgeden gelen ciddî bilimsel araştırma çabalarıyla ve gönüllü mahalli katılışlarla da desteklenmesinde zorunluluk vardır.**

VI. BAZI AKTÜEL POLİTİKA SORUNLARI :

Plânsız döneme gelinceye kadarki bilinçsiz çabalar Doğu'yu kalkındırmamış; aksine, Batı ile Doğu arasındaki farkı daha da büyütüştür. Bu gelişme, G. Myrdal'ın gelişmiş ülkelerdeki bölgesel dengesizliklerin kendi hâline terkedildiği takdirde gittikçe büyüyeceği yolundaki gözlemine uygun düşmektedir. Kalkınma Plânında yer alan ilkelere rağmen, plânlı dönem içinde, öngörülen tedbirler gerçekleştirilememiş, büyük hamleler yapılamamıştır. Tatbikatta beklenen sonuçlar elde edilemedikten başka, bilimsel çevrelerde de, az gelişmiş bölgelerde yatırım yapma zorunluluğu herkesçe tartışmasız kabul edilmemiştir.

1. Bazı görüşlere göre, bölgesel kalkınma yatırımlarının çoğu ihracatı arttıran veya döviz kazancını çoğaltan bir etkiye sahip bulunmadıklarından, ödemeler açığının kapatılması hedefinden

uzaklaşılmasına yol açarlar (35). Bu görüşlerden bir kısmına göre, I. Beş Yıllık Plânda, bölgesel dengesizlik gibi düşüncelerle, hızla gelişmeye elverişli bazı bölgelerin unutulup, gayretlerin yayılması ve dağıtılması hatalı olmuştur (36). Devlet Plânlama Teşkilâtına II. Beş Yıllık Plân hazırlıkları ile ilgili olarak Şehirleşme Özel İhtisas Komisyonu tarafından sunulan bir raporda da buna yakın bir görüş savunulmaktadır (37).

2. Bizim de katıldığımız ikinci bir görüşe göre, mesele bu derecede çabuk bir çözüme bağlanacak kadar basit değildir. Merkeziyetçi görüşler, çok dar ve kısa süreli ekonomik düşüncelerden hareket etmekte oldukları gibi, geri kalmış bölgeleri kalkındırma çabalarının bazı koşullar altında, uzun sürede sağlayabilecekleri yararları hesaba katmamakta; üstelik, sosyal, kültürel ve politik gerekleri tamamen gözden uzak tutmaktadırlar. Bizzat D. P. T. içinde bile, son iki yılda, bu konuda zıt görüşlerin ortaya çıktığı bir gerçektir. Bununla beraber, Kalkınma Plânında, kısa sürede çatışır gibi görünen sosyal ve ekonomik kalkınma hedeflerinin çelişir yönlerini uzun sürede en aza indirmenin mümkün olduğu varsayımından hareket edilmektedir (38)

İkinci bir tartışma da, bu konuda, **Devlete ve özel kesime düşen sorumluluklarla ilgili olarak ortaya çıkmıştır.**

1. Görüşlerden birincisine göre, Devlet her türlü kolaylığı göstermeli, alt yapıyı hazırlamalı, vergi muafıkları ve kredi kolaylıkları gibi tedbirleri almakta kusur etmemeli, böylece özel teşebbüsün Doğu'ya kendiliğinden yönelmesinin ön koşullarını yaratmalıdır (39).

2. Buna karşı olan görüşe göre, Devlet yanında, özel kesimin de, bu konuda bir sorumluluğu olduğunu hatırdan çıkarmamak gerekir (40). Bunun mantikî bir temeli de vardır. Çünkü, geri kalmış bölgelerin kalkınması için gelişmiş bölgelerdeki sanayicilere yüklenen ağır vergi yükünün, uzun sürede piyasa kanalı ile yine sanayicilere dönmesi mümkündür. Birinci görüşü savunanların mülhem oldukları İtalyan denemesi bunun güzel bir örneğidir (41).

Şüphe yok ki, bu konuda her iki kesime de düşen sorumluluklar bulunduğu inkâr edilemez. Bununla beraber, **demokratik bir siyasal düzen içinde ve bir karma ekonomi çerçevesinde, her iki kesimin tabiatlarında bulunan özelliklerin, görev ayırımında dikkate alınması gerekir.** Bunların yanında, ilgili ülkenin sosyo ekonomik yapısının, çeşitli alternatiflerin seçiminde gözönünde bulundurulmasında zorunluluk vardır.

Daha önce yapmış olduğumuz şehirleşme tahminleri karşısında, Türkiye'de birbirinden farklı iki ayrı şehirleşme politikasından birinin izlenebileceği hatıra gelmektedir.

1. Bunlardan birincisi, gelişmeyi kendi hâline bırakmak ve bugünkü eğilimin devamını kabul etmektir. Bu, genellikle Batı'da toplanmış olan büyük ve büyüme eğilimindeki şehirlerin, dev şehirler olmasına göz yummak sonucuna götürür. Bu yol seçildiği takdirde Doğu'da da bir gelişme mümkün olmakla beraber, bölgeler arası dengesizliklerin kendiliğinden giderileceğini beklemekten umut kesmek gerekir.

2. İkinci yol, Doğu'yu olaganüstü çabalarla kalkındırma zorunluğunun kabul edilmesi, şehirleşmede nisbi bir denge sağlamak üzere, yatırımların kuruluş yeri kararlarında bu etkenin gözönünde bulundurulmasıdır. Hatırlanacağı gibi, tahminler, Doğu'daki şehirli nüfusun, ilerde nisbî olarak daha da azalmasının muhtemel bulunduğunu göstermektedir. Bu nedenle, yüksek seviyede bir politika kararının, ülkenin sosyo-ekonomik bütünleşmesi için bir şart olduğunu düşünmek yanlış olmaz.

Bu ikinci yol seçildiği takdirde, Doğu için, bir yerde de belirtildiği gibi, **özel bir rejimin uygulanmasına ihtiyaç** duyulacaktır. Ucuz arsa, enerji, düşük faizli kredi, bellişbaşı bütün vergilerden muaf tutulma, alt yapı ve kamu hizmetleri, teknik yardım ve eğitim, teklif edilen özel rejimin uygulama araçları arasında gösterilmektedir (42). Bunlardan hemen hepsi, D. P. T. ce tesbit edilmiş bulunan tedbirler listesi için vardır. Ancak, «vergi tatili» gibi oldukça mübalâğalı isteklerin maliyetinin tamamen Devlete yüklenmesinde isabet olmasa gerektir. Gelir Vergisi Kanunundaki yatırım indirimi oranı, plân bölgeleri ile geri kalmış bölgeler için kademelendirilmiş ve sırasıyla % 40 ve % 50 olarak tesbit edilmiş bulunmasına rağmen, üç yıldanberi, geri kalmış bölgelerde yatırım indirimden yararlanmak isteyen sadece bir müessese çıkmıştır. O da Diyarbakır'da turistik bir otel kurmuştur. Bu örneği vermekle, Devletçe gerekli tedbirlerin alınmasına karşı olduğumuz sanılmamalıdır. Aksine, yatırım indiriminin yetersizlik nedenleri ortaya konmalı, bundan başka tamamalyıcı tedbirler de hızla gerçekleştirilmelidir.

Diğer yandan, Türkiye, geri kalmış bölge sorunu ile karşılaşan tek ülke değildir. Gelişmiş ve az gelişmiş birçok ülkelerde, daha önce, etkili politikalar geliştirilmiş ve uygulanmıştır (43). Ortak Pazar ülkeleri içinde yapılmış bir araştırmanın sonuçlarına

göre, bu ülkelerde bu amaçla kurulmuş çeşitli malî yardım kuruluşları vardır. Bunlar, ya desantralize bir teşkilâta sahip kamusal veya özel finansman kurumları, ya Fransa'da olduğu gibi bölgesel kalkınma şirketleri, ya da belli bir bölgenin kalkınması amacına yönelmiş ve çoğu zaman Devletin inisiyatifi ile kurulup denetimi altında çalışan bölge kalkınma kuruluşlarıdır. Bu sonuncuların tipik örnekleri, Güney İtalya'nın kalkınmasına yardım eden malî kuruluşlar ile, aşağı Rhône Languedoc bölgesi için kurulmuş olan şirketlerdir (44). Bu gibi kuruluşların da yardımı ile uygulanan çeşitli tedbirlerden, Avrupa İktisadî Kalkınma ve İşbirliği Teşkilâtı içindeki ülkelerden bazılarında ne derecede yararlandığı aşağıdaki çizelgede yer almaktadır (45).

ÇİZELGE : XII

BAZI BATI AVRUPA ÜLKELERİNDE GERİ KALMIŞ BÖLGELERİ
KALKINDIRMA TEDBİRLERİ

Genel Tedbirler :	Belçika	Alm.	İngl.	Fransa	İtalya	Hollanda
1. Bölge fonları, bölgesel kalkınma şirketleri	X	X	X	X	X	
2. Bölgedeki alt yapının geliştirilmesi (yol vs.)	X	X	X	X	X	
3. İlgili sosyal tedbirler		X			X	
4. Kamu kuruluşlarının desantralizasyonu	X		X	X	X	
5. Yeni şehirler yönünde desantralizasyon	X	X	X	X	X	
6. Devletçe sipariş verme	X	X		X	X	
7. Tesis ruhsatı yolu ile kontrol ... Sanayi kuruluşlarıyla ilgili tedbirler	X	X		X	X	
1. Arazi ve bina sübvansiyonları ...					X	
2. Sınai teçhizatlanma sübvansiyonları	X	X	X	X	X	
3. Gerektiği takdirde düşük faizle kredi						X
4. Devlet garantileri						X
5. Devletin katılımı						X
6. Taşıma tarifelerinden indirim ...	X	X	X	X	X	
7. Vergi kolaylıkları						X
8. Gümrük resminden muaflik						X
İşgücü ile ilgili tedbirler :						
1. Öğretim ve eğitim giderlerinin sübvansiyone edilmesi						
2. Yer değiştirme giderlerinin süb-						

Geri kalmış bölgelerin kalkındırılması ile ilgili önemli sorunlardan biri de, bu kalkınmanın merkezdeki sorumlusunun neresi olacağı konusudur. Bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarının önemli derecede bulunduğu ve bunlarla ilgili politika kararlarının alınıp uygulandığı ülkelerden birçoğunda, bölgesel kalkınma plân ve programlarından sorumlu merkezî bir kuruluşun var olduğu görülmektedir. Türkiye'de de Doğu Anadolu'nun kalkındırılmasından, ya da daha genel bir deyiş ile, geri kalmış bölgeleri kalkındırma politikasının hazırlanıp uygulanmasından sorumlu merkezî bir otoritenin, bir sahibin varlığına ihtiyaç vardır. Avusturya, Belçika, Kanada, Danimarka, Fransa, Almanya, İtalya, Hollânda, Norveç, İsveç, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletlerinin denemeleri, bu yetki ve görevlerin, ya iktisat, enerji, sanayi, mahallî idareler gibi bakanlıklardan birine verilmiş olduğunu, ya yüksek seviyede bakanlıklararası devamlı bir koordinasyon ve denetim kuruluşunda bırakıldığını, ya da bağımsız bölge kalkınma otoritelerince uygulandığını göstermektedir (46).

Doğu Anadolu için böyle bir bölge kalkınma otoritesinin, aynı zamanda bölge içinde bir yerde kurulması yolunda yapılmış teklifler vardır (47). Keban Barajı tesislerine başlandığı bu tarihler, böyle bir başlangıç için en uygun zaman sayılabilir.

Geri kalmış bölgeleri kalkındırmak üzere uygulanacak özel rejimler ve yapılacak hamleler dışında, bu bölgeler dışındaki büyük şehirlerin geleceği de, dengesizliğin diğer ucunu teşkil etmekte ve dolayısıyla büyük önem taşımaktadır. Çünkü, bilindiği gibi, bölgesel kalkınmanın temel şartı, büyük şehirlerin varlığıdır. Tahminlere göre, İstanbul, 1985 yılında, banliyöleriyle birlikte büyük bir metropoliten şehir karakteri kazanacak ve nüfusu 6 milyona yaklaşacaktır. Bu gidişi önlemenin imkâsızlığı kadar, yararlı olup olmadığı da tartışılabilir. Bununla beraber, daha bugünden, şehir hizmetlerinin görülmesinde ciddî surette endişeye yer verecek yetersizlikler ve tıkanıklıklar başgöstermiş, artan nüfusun gerektirdiği beledî alt yapının maliyeti Devlete yüklenmeye başlamıştır. Ankara'nın, 20 yıl sonraki görünümünün daha farklı olması beklenemez. Oysa, belli büyüklük sınırlarını aşan şehirlerde, çeşitli kamu hizmetlerinin etkinlik derecesi düşmekte, bu ortamda çalışan firmaların yararlandıkları dışsal tasarruflar (external economies), yerlerini artık dışsal kayıplara (external diseconomies) terketmeğe başlamaktadır (48). İstanbul için bu dış kayıpların hangi hizmetler için hangi tarihte başladığını veya başlayacağını araştırmak, güdülecek politikanın tesbiti bakımından son derece önemlidir.

Diğer yandan, bu büyük şehrin, sınaî varlığı sayesinde, ülkede elde edilen toplam katma değer büyük bir kısmını yarattığı da bilinmektedir (48). Dolayısıyla, gelişme hızı ülke ortalamasının çok üstünde olan bu şehrin daha da gelişmesini teşvik etme yolundaki görüşlere hak vermek gerekir. **Bu avantajlarla, yukarıda değinilen maliyet artışları dikkatle karşılaştırılıp, zaman içindeki ilişkileri incelenmeli ve şehrin büyüme hızında nisbî anlamda dahi olsa bir yavaşlama olacaksa, bunun, İstanbul dışında yüksek gelişme hızları sağlayabilecek büyüklükteki bazı merkezlerin tercihan geliştirilmesini haklı gösteren nedenleri kuvvetlendireceğini kabul etmelidir.**

Netekim, sanayide çalışan işçi başına katma değerler üzerinde, illere göre yapılan bazı çalışmalarda, Ankara ve İstanbul dışındaki büyük şehirlerde, hattâ orta büyüklükteki şehirlerde de, işgücü verimliliğinin yüksek olabildiği görülmektedir (50).

Çizelge XIII

İllere Göre Sanayi İşçisi Başına Katma Değerler (T.L.)

İller	Katma değer
İstanbul	12.848
Ankara	10.145
Erzurum	9.209
Kayseri	11.881
Malatya	11.478
Elâzığ	29.783
Adana	9.655
Samsun	15828
Eskişehir	17.276
Kocaeli	18.555
Sakarya	13.054

Tanınmış iktisatçı Arthur Lewis, gelişmekte olan ülkelerde 500 binden daha kalabalık şehirleri şart koşan sınaî tesisler bulunamayacağına değinmektedir. Ona göre, «en ekonomik şehir büyüklüğü 300 bin civarındadır. Dolayısıyla, ekonomik kalkınma plânlarında, nüfusu yarım milyonu geçen şehirlerin daha fazla büyümesini önleyecek tedbirlere yer verilmelidir» (54). Bu derecede kesin bir rakam vermek bize mümkün görünmemekle beraber, şehir büyüklüğünün bir sınırı olması gerektiğine işaret etmesi bakımından bu gözlem önem taşımaktadır. Türkiye'deki geniş işsiz kit-

lesinin büyük şehirlere isabet eden miktarı, daha fazla büyümeye karşı olan görüşlerin bir delili sayılabilir.

Gerçekten, Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından 1966 yaz aylarında 8 büyük şehirde yapılan bir anketin sonuçları, bu şehirlerdeki 70 bine varan işsizden % 65 inin İstanbul ve Ankara şehirlerinde bulunduğunu ortaya koymuştur. Sözü geçen şehirlerde ise, işgücü içindeki işsiz oranları, sırasıyla % 5.9 ve % 6.2 dir. Bu oranlar, bu konuda normal bir sınır sayılabilecek % 5 rakkamını aşmaktadırlar (52). İstihdam edilmekte görülen nüfus içinde de, bekçi, odacı, çöpçü, eskici, at arabacısı, kapıcı gibi iktisadî gelişme bakımından sıhhat işareti sayılamıyacak mesleklerin oranı oldukça yükselmiştir. Ankara gecekonduları üzerinde yapılan bir araştırma, bu çeşit mesleklerdeki faal nüfus ile işsizler toplamının, işgücünün % 20.8 ini teşkil ettiğini ortaya koymuştur (53).

Thomas Wilson, daha da ileri gitmekte ve geri kalmış bölgeleri kalkındırma politikasının, bir **sosyal refah** meselesi olduğunu, nerede ne koşullar içinde bulunursa bulunsun, devletin bu bölgelerin refahını yükseltmeyi üzerine alabileceğini belirtmektedir. Ona göre, «Böyle bir politikayı, kalkındırılacak bölgenin gelişme gücünden çok, ihtiyaçları tayin eder. İktisatçı bu konuda reçete yazmak hakkına sahip değildir. O daha çok araçların sağlanmasıyla ilgilidir» (55). Bu uzman da, 500 - 600 binden daha fazla nüfuslu şehirlerin gereksizliği üzerinde durmaktadır.

Biz, ulusal kalkınma hedefleriyle, bölgesel kalkınma amaçlarının uzlaşması gerektiği yolundaki görüşü savunuyor ve bunun mümkün olabileceğini belirtmeye çalışıyoruz. Kalkınma plânımızda da benimsenmiş olan şekle göre, **gelişme gücü gösteren geri kalmış bölgelerden işe başlamak, ya da geliştirilmesi istenen geri kalmış bölgelerde bu gücü yaratmak bize daha uygun geliyor.** Böyle bir politikanın temel unsurları; beşerî ve doğal kaynakların geliştirilmesi için yapılacak yatırımların miktarını arttırmak ve alt yapının gelişmesi imkânlarını sağlamaktır. Sanayileşme hareketinin ve canlanmanın başlamasından sonra, bazı dolaylı ve dolaysız doğum sonrası (post natal) tedbirleriyle, bu hareketin kendini ayakta tutabilecek duruma getirilmesi de gerekli görülmektedir. (56).

Şüphe yok ki, aeternatif şehirleşme politikalarından denge vaadetmekte olanın seçilmesi, kaynakların geri kalmış bölgeler içine gelişigüzel serpiştirileceği anlamına gelmez. Ciddî çalışmalar sonucunda seçilecek **belli merkezler devamlı ve tutarlı bir yardım görmelidirler. Belki, ilk iki veya üç plân dönemi içinde, gelişme**

şansı en fazla olan şehre yoğun yatırım yapılmalı, ondan sonraki iki veya üç plân döneminde de, gelişme şansı ikinci derecede olan şehir, yatırımlardan öncelikle pay almalıdır (57). Sosyal adalet ve refah kavramları, kalkınmaya katkıda bulunma umudu en küçük miktarda bulunan bir şehirde bile, kamu hizmetlerinin vatandaşlara asgarî bir seviyede sağlanmasını gerekli kılmaktadır. Bununla beraber, farklı derecelerde olmakla beraber gelişme gücüne sahip bulunan şehirlerde, sanayileşmeye yardım edecek alt yapı yatırımlarının yapılacağı zamanın, prodüktif yatırımların zamanına uygun ve tamamlayıcılık niteliğini koruyacak şekilde yapılmasında zorunluluk vardır. Böylece, Doğu Bölgesinin artan nüfusunu bölge içindeki bazı şehirlerde toplamak, sanayileşme ile şehirleşmenin birbirine paralel yürümesini sağlamak ve bölgeler arasındaki dengesizlikleri hafifletmek mümkün olabilecektir.

-
- (1) İzmir Ticaret Odası, «*Polarize Bölge Seçimi ve Aranılan Şartlar*», Doğu Anadolu'yu Kalkındırma Sorunları Semineri, 7 - 10 Kasım 1966, Erzurum.
— D. P. T., *İlçelere göre Sosyo - Ekonomik Yönden Gelişmişlik Endeksi Ön Çalışması*, Ankara, 1965.
- (2) Gülten Kazgan, «Doğu - Güneydoğu Anadolu'nun Ekonomik Yapısı Üzerinde Bir Araştırma», *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 24, Ekim 1963 - Mart 1964, No : 1 - 2, s. 120 - 144.
— İbrahim Aksöz, «Doğu Anadolu'da Ziraî İstihsal Faktörleri Arasındaki İlişkiler», Doğu Anadolu'yu Kalkındırma Sorunları Semineri, 7 - 10 Kasım 1966, Erzurum.
Bilimsel nitelik taşımayan bazı eserlerde de bölgenin gerçekçi bir tasvirini bulmak mümkündür. Örneğin : Halil Aytekin, *Doğu'da Kutluk Vardı*, Toplam Yayınları, Ankara, 1965; Mehmet Emin Bozarslan, *Doğu'nun Sorunları*, Ankara, 1966; Dursun Akçam, *Doğu'nun Çilesi*, Ankara, 1967.
- (3) Ernest Jurkat, *Türkiye'de Kentsel Gelişmeyi Etkileyen Faktörler*, İmâr ve İskân Bakanlığı, İmâr Plânlama Genel Müdürlüğü, Bölge Plânlama Dairesi, Ankara, 1965.
- (4) İmar ve İskân Bakanlığı, Bölge Plânlama Dairesi, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Nüfus Çalışması*, Ankara, 1964.
— Sami Öngör, «1950 - 1955 Devresinde Türkiye'de İç Göçler», *Türk Coğrafya Dergisi*, No : 21;
— Sami Öngör, «1950 - 1960 Devresinde Türkiye'de İç Göçler», *SBF. Der.*, C. 17 (1962), No : 3 - 4.
— Sami Öngör, «Türkiye'de İç Göçler Karşısında Yüzbinden Fazla Nüfuslu Şehirlerin Durumu», *SBF. Der.* C. 20, Mart 1965, No : 1, s. 261 - 265.
- (5) Sami Öngör, «Türkiye'de Millî Gelirin Tarım Sektöründe Coğrafi Dağılışı», *SBF. Der.*, C. 21, Haziran 1966, No : 2, s. 25 - 38.
- (6) Attilâ Çevikol, «Tarım ve Sanayi Dalları Arasındaki İlişkiler», *Bölge Plânlama Bülteni*, No : 5 - 6, Ekim - Kasım 1964.
- (7) P. Sargent Florence, «Economic Efficiency in the Metropolis», in *the Metropolis in Modern Life*, ed. by Robert Moore Fisher, Doubleday, New York, 1955, s. 85 - 125.

- (8) Sosyal Sigortalar Kurumu, *İstatistik Yıllığı 1965*.
- (9) D. P. T., *İçelere Göre Sosyo - Ekonomik...*
- (10) Gülten Kazgan, «Level of Living in the Turkish Economy with Special Reference to Interspatial and Intertemporal Comparisons», İstanbul, 1963.
— D. P. T. *Gelir Dağılımı Araştırması 1963*, Ankara 1966.
Kenan Börtüçene, «Gelir Dağılımının Sosyo - Politik Hayatımıza Etkisi», *Karacan Armağanı 1963*, s. 131 - 160.
- (11) Ruşen Keleş, «Türkiye'de Bölgelerarası Dengesizlikler», *VII. İskân ve Şehircilik Haftası Konferansları*, Ankara, 1964, s. 24.
- (12) Emin Çölaşan, «Sağlık Dengesi», *Milliyet*, 9, Haziran, 1966.
- (13) Frederick Frey, *Rural Turkey : A Regional Portrait*, M. I. T., 1965.
- (15) John Friedmann, «Regional Economic Policy for Developing Areas», *Papers, The Regional Science Association*, Vol. 11, 1963, s. 41 - 61.
— Stephan H. Robock, «Strategies for Regional Economic Development», *Papers, The Regional Science Association*, Vol. 17, s. 129 - 141.
— Gülten Kazgan, «İktisadî Kalkınmada Bölgesel Farklılaşma ve Devlet Müdahalesi» *İktisat ve Maliye*, C. 8, No : 1, 15 Nisan 1961, s. 27 - 36.
- (14) Gunnar Myrdal, *Rich Lands and Poor*, Harper, New York 1957, s. 23 - 49.
- (16) Lloyd Rodwin, «Metropolitan Policy for Developing Areas», *Regional Economic Planning*, O. E. C. D., Paris, 1960, s. 221 - 236.
- (17) Albert O. Hirschman, *The Strategy of Economic Development*, Yale University Press, New Haven, 1958, s. 190.
- (20) Malcolm D. Rivkin, *Area Development for National Growth : The Turkish Precedent*, Frederick A. Praeger Publishers, New York, 1965.
— Fehmi Yavuz, *Şehircilik*, Ankara, 1962, s. 38.
- (19) Malcolm D. Rivkin, «Creation of Growth Regions : some experience from Turkey», *Ekistics* September, 1964, s. 146 - 151.
- (18) Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, Ankara 1966 ve «1923 - 1938 Devresinin en Çetin Dâvası : Doğu Problemi», *Cumhuriyet*, 14, Şubat, 1966.
- (21) Malcom, D. Rivkin, *İbid.*, s. 69 - 70.
- (22) *İbid.*, s. 121.
- (23) Fehmi Yavuz, *op. cit.*, s. 44.
- (24) Malcolm D. Rivkin, *op. cit.*, s. 115.
- (25) Osman Okyar, «Doğu Bölgesinin Kalkınması», *VIII. İskân ve Şehircilik Haftası Konferansları*, Ankara, 1966, s. 15.
- (26) D. P. T. *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı*, (1963 - 1967), s. 527.
- (27) Ruşen Keleş, «Türkiye'de Bölgelerarası...», s. 35.
- (28) *İbid.*, s. 36.
- (29) D. P. T., *1963, 1964 ve 1965 Programlarında Uygulanan ve Uygulanamayan Tedbirler*, Ankara, 1966.
- (30) D. P. T., *1966 Yılı Uygulama Programı*, s. 686 - 689.
- (31) Besim Üstünel, «Kebanın Önemi», *Milliyet*, 13 Haziran 1966.
- (32) Harvey S. Perloff, *How a Region Grows?*, Committee for Economic Development, New York, 1963.
- (33) Ruşen Keleş, «Siyasî Partiler ve Şehircilik Politikası Sorunları», *SBF. Der.* C. XX, No : 3, Eylül 1965, s. 273 - 280.
- (34) Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, *Memleketimiz Sanayii ve Enerji Durumu ile ilgili Son Gelişmeler ve Doğu Anadolu Bölgesine Tesirleri*, (Diyarbakır 22 - 23 Nisan), Ankara 1964.

- *Doğu Anadolu Madenciliği, Sanayi ve Enerji Durumu Hakkında Rapor*, (2 - 3 Ağustos 1963, Erzurum), Ankara, 1963.
- *Memleketimiz Sanayi ve Enerji Durumu ile İlgili Son Gelirmeler ve Kalkınma plânı 1966 Programının Doğu Anadolu Bölgesine Tesirleri*, (22 - 23 Nisan 1966 Van) Ankara 1966.
- *Doğu Anadolu'yu Kalkındırma Sorunları Semineri*, (7 - 10 Kasım 1966, Erzurum).
- (35) Ahmet Kılıçbay, *Türk Plân Modeli ve Metodolojisi*, İstanbul 1966, s. 111.
- (36) Aydın Yalçın, «Nasıl Olmalı?», *Milliyet*, 7 Temmuz 1966.
- (37) D. P. T., *Şehirleşme Sorunları Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara 1966.
- (38) D. P. T., *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı*, (1963 - 1967), s. 47 - 48.
- (39) Vehbi Koç, «Doğu'nun Kalkınmasında Özel Teşebbüsün Rolü», *Ulus*, 6. Haziran, 1966.
- (40) Nadir Nadi, «Doğu'da Milyoner Yaratmak», *Cumhuriyet*, 7. Haziran, 1965.
- (41) Haydar Kazgan, «Kalkınmada İtalyan Örneği», *Cumhuriyet*, 5. Temmuz, 1965.
- Demiray Akman, «İtalya'da Bölge Plânlaması ve Bölge Plânlamaları», *Plânlama*, No : 3, 1963, s. 123 - 124
- G. Della Porta, «La programmation régionale en Italie», *Conférence sur les économies régionales*, Vol. II, s. 401 - 413, C. E. E.
- (42) Türkiye Odalar Birliği, *Memleketimiz Sanayii ve Enerji Durumu...*, Ankara, 1966.
- (43) U. N., *Regional Planning*, Housing, Building and Planning Bulletin, No : 12 - 13, 1960 ve *Planning for Balanced Social and Economic Development*, New York 1964.
- (44) Bertrand Motte, *Les problèmes de la politique régionale et les voies et moyens a mettre en oeuvre pour la réalisation d'une telle politique dans la Communauté des Six*, Assemblée Parlementaire Européenne, Documents de Séance, Doc. 24, 9 Mai, 1960, s. 9.
- (45) Leo H. Klaassen, *Areas Social and Economic Redevelopment*, O. E. C. D., 1965, s. 63.
- (46) *Ibid.*
- (47) Osman Okyar, «Doğu Bölgesinin Kalkınması», *VIII. İskân ve Şehircilik Haftası Konferansları*, Ankara 1965, s. 13 - 25.
- (48) J. Kozlowski and J. T. Hughes, «Urban Treshold Theory and Analysis», *Journal of the Town Planning Institute*, Vol. 53, No : 2, February 1967, s. 55 - 58 ve Walter Isard, *Location and Space Economy*, John Wiley, 1957, s. 181 - 182.
- (49) İmar ve İskân Bakanlığı, İmar Plânlama Genel Müdürlüğü Bölge Plânlama Dairesi, *Doğu Marmara Bölgesi Ön Plânı*, İstanbul 1963, s. 31 - 69.
- (50) Ernest Jurkat, *Employment and Value Added on the Regions and Vilâyets of Turkey*, Nov. 1966, Ankara.
- (51) Arthur W. Lewis, *Development Planning*, Harper, New York 1966, s. 69 ve 73.
- (52) D. İ. E. tarafından yapılan Hane - Halkı İşgücü Anketinin yayınlanmamış sonuçlarından.
- (53) İbrahim Yasa, *Ankara'da Gecekondu Aileleri*, Ankara 1966, s. 123 ve ek. VI.
- (54) Thomas Wilson, *Policies for Regional Development*, University of Glasgow, Social and Economic Studies, London 1964, s. 1 - 11.
- (56) Paul Rosentein - Rodan, «How to Industrialize an Underdeveloped Area?», *Regional Economic Planning*, O. E. C. D., s. 205 - 220.
- (57) John Friedmann, *op. cit.*, s. 55 - 57.